

**«ILIK», «QO‘L» KOMPONENTLI SOMATIK FRAZEMALAR
(“MAHBUB UL-QULUB” ASARI MISOLIDA)**

Hamroqulova Marjona Nabijon qizi

tadqiqotchi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

marganapendragon7@gmail.com

***Annotatsiya:** Ushbu maqolada Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asarida qo‘llangan “ilik” va “qo‘l” komponentli frazemalar tahlilga tortilgan.*

***Kalit so‘zlar:** “ilik” komponentli frazemalar, “qo‘l” komponentli frazemalar, frazeologik birliklarning lingvo-kognitiv tahlili.*

Kishining dunyoni anglashi, bilishi hamisha ijobiy yoki salbiy his-tuyg‘ular hamrohligida kechadi. Shu bois insonning emotsional faoliyati, ruhoniyyat doirasining sifati hamisha kognitiv xarakterga ega bo‘ladi. Shunga ko‘ra, insonning fikrlash jarayoni bilan bog‘liq holatini o‘zida aks ettiradigan “qo‘l” komponentli frazeologik birlik (FB)larning lingvo-kognitiv tahlili haqida so‘z yuritmoqchimiz.

Ana shunday iboralarni shakllantiruvchi tayanch so‘z sifatida qo‘l somatizmi leksemalar bilan birikib, turli leksik-grammatik guruhlarga mansub frazemalarning shakllanishida ishtirok etadi. Somatik komponentli frazemalar paradigmasini aksariyat hollarda ikki komponentli ot+fe‘l tuzilishiga ega bo‘lgan fe‘l iboralar tashkil etadi: qo‘l bermoq, qo‘lga olinmoq, qo‘lga kirmoq, qo‘lga olmoq, qo‘lga tegmoq, qo‘lga tushmoq, qo‘ldan bermoq, qo‘ldan ketmoq, qo‘ldan chiqmoq kabi. Bunda fe‘l grammatik tayanch komponent vazifasini o‘tasa, qo‘l so‘zi semantik tayanch komponent bo‘lib, frazemalarning mantiqiy asosini belgilaydi.

Qo‘l komponentli iboralar paradigmasida «ot+sifat» yoki «sifat+ot» modelidagi sifat iboralar faoldir: *qo‘li baland, qo‘li band, qo‘li bo‘sh, qo‘li gul, qo‘li yengil, qo‘li kalta, qo‘li ochiq, qo‘li egri, qo‘li qisqa* kabi. So‘zlashuv nutqida keng qo‘llanadigan, ichki sintaktik qurilishi gapga teng bo‘lgan, insonning bir necha sifatlarini aks ettiruvchi *qo‘li siniq* va *qo‘li shirin* sifat FBlari negadir lug‘atlarda o‘z aksini topmagan.

Umumturkiy “Qo‘l” so‘zining etimologiyasi haqida Sh.Rahmatullayev lug‘atida quyidagi fikrlar bayon qilingan:

Qo‘l odamning barmoq uchigacha bo‘lgan a‘zosi. Qadimgi turkiy tilda ham shu ma‘noni anglatgan bu ot qo:l tarzida talaffuz qilingan (DS. 454: qo:l «ruka», qo:lichaq “ruchonka”, qo:llug‘ “imeyushiy ruki”); o‘sha davrlardayoq o: unlisining cho‘ziqlik belgisi yo‘qolgan (Devon, III, 148-b.): qo:l>qol (O‘TIL, 584-b.). Bu so‘z ko‘p ma‘nolidir. O‘TIL da uning o‘n ma‘nosi ko‘rsatilgan. “Qo‘l” komponentli frazeologizmlar Alisher Navoiy asarlarda ham faol qo‘llangan. Jumladan, “Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati” (ANATIL)ning guvohlik berishicha, shoir asarlarida “qo‘ldin bermak” (qochirmoq, o‘z ixtiyoridan chiqarib yubormoq), “qo‘ldin solmoq” (qo‘ldan chiqarmoq), “qo‘l sunmak” (qo‘l uzatmoq) kabi frazeologizmlar qo‘llangan. “Qo‘l” so‘zi Alisher Navoiy asarlarida uch ma‘noga ega bo‘lgan:

1. Qo‘l, kishining qo‘li. 2. Ko‘chma. Qo‘lida, ixtiyorida, qaramog‘ida: Dedi Jobir: “Ey qo‘limda asir...” (S.S.)

2. Tomon, taraf, tog‘ aro yo‘llar: Ba‘zi o‘ldi, ba‘zi itti yo‘l aro, Ba‘zi avvora bo‘lub har qo‘l aro. (L.T.)

3. Muzikada bir kuy nomi¹.

Sh.Rahmatullayevning “O‘TIFL”da “qo‘l” komponentli 70 ga yaqin ibora ma‘nosi izohlangan. Ularning ayrimlari insonning idrok etishi bilan bog‘liq bo‘lgan, uning ruhiy olamini, his-tuyg‘ularini ifodalaydigan iboralar sirasiga kirsam, ba‘zilari milliy dunyoqarash normasiga borib taqaladi. Navoiy asarlarida, jumladan, “Mahbub ul-qulub”da “qo‘l” komponentli juda ko‘p frazemalar qo‘llangan.

Sh.Rahmatullayevning “O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati”da “**qo‘l(i)ni yuvib qo‘ltiqqa urmoq**” iborasiga quyidagicha ta‘rif berilgan: Ixlosi qaytib, ishonmay qo‘yib, diqqat-e‘tibordan soqit qilmoq. Varianti: qo‘l(i)ni yuvib qo‘ltig‘iga artmoq. Qo‘lini qo‘ltig‘iga urmoq.

«Mahbub-ul qulub»da bu iboraning Navoiy davridagi varianti «*ilik yuvmoq*» shaklida uchraydi. Buning ma‘nosi ANATILda «umid uzmoq, kechmoq» deb izohlangan. Misoliga:

*Navoiy, emdi o‘zungdin ilik yuvkim, o‘lgung,
Ki zohir ayladi shakki, qiyomat ul qomat.*

Insoning bir qancha harakatlarini bildiruvchi tilimizda fe‘l xarakterdagi “qo‘l” komponentli iboralar mavjud: *qo‘l tort-*, *qo‘l (imzo)qo‘y*, *qo‘l ur-*, *qo‘lga tush-*, *qo‘ldan ket-* boshqalar. “Mahbub ul-qulub”da ularning ko‘pi uchraydi, faqat *qo‘l* o‘rnida asosan *ilik* leksemasi qo‘llangan: *ilik tort-*, *ilik ur-*, *ilikka tush-*, *ilikdan bor-*, *ilik tebrat-* va sh.k. Misollarga murojaat qilaylik:

¹ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати, - Б. 747-748

1. Dono ilikdin borg‘ondin so‘z aytmas.

Dono *qo‘ldan ketgan* (chiqqan) narsani gapirmas.

2. Quloq karligidur molo, ya‘ni masmu‘otdin **ilik tortmog‘lig‘dur** barcha nomashru‘otdin.

Va quloqni barcha eshitiladigan narsalardan *qo‘l tortmog‘i* (ya‘ni, berkitmog‘i) va barcha nosha‘riy so‘zlarni eshitmasligidir.

3. Hunarmand qoshida behunar **ilik tebratmasa**, ayb tuhmatin anga taqar.

Buni hozirgi tilimizda shunday ifodalashimiz mumkin:

Hunarli, qo‘lidan ish keladigan odam oldida behunar – qo‘lidan ish kelmaydigan odam ish qilolmasa, aybini unga to‘nkaydi.

Bu frazema hozirda tilimizda ishlatilmasligi bilan ajralib turadi. *Ilik tebrat – biror ishga mashg‘ul bo‘lmoq* (ANATIL, 4 j., 27-b.). Demak, *ilik tebratmasa – qo‘lidan ish kelmasa, ish qilolmasa..* Bu o‘rinda Navoiy tomonidan individual ibora yaratilgan deb hisoblaymiz.

4. Pas o‘zni yaxshilar orasida yashurg‘on va alar **etagiga ilik urg‘on** yaxshiroqdur.

Bas, o‘zni yaxshilar orasiga yashirgan (olgan) va ular etagiga *qo‘l urgan* (etagidan tutgan) yaxshiroqdir.

Hozirda bu bora *etagini tutmoq* yoki *etagini ushlamoq* shaklida qo‘llanadi. O‘TILda bu ibora shunday izohlangan:

1) ish-faoliyatda biror kimsaga mahkam suyanib, undan qolmaslik.

2) biror ish, kasb va sh.k.ning payidan bo‘lmoq¹

Lekin bu Sh.Rahmatullayev lug‘at kitobida uchramadi.

5. Bu nav‘ juft kishiga qovushsa, balki mundoq komgorliq **ilikka tushsa**, nihoniy g‘am-u mehnatda hamroz va hamdaming bo‘lg‘ay.

Bu nav‘ juft kishiga qovushsa, iqboli xotin *qo‘lga tushsa* u yashirin g‘amingga sherikdir.

6. Qamar qursig‘a **ilking yetmasa**, qo‘g‘lama, o‘tmak ham mag‘namdur. (134-b.)

Oy kulchasiga *qo‘ling yetmasa*, qayg‘urma, oddiygina non ham g‘animatdur.

7. Oziqib chiqqan, aytibdurd, bu sirot istiqomati anga **dast berdi** (101-b.).

Adashib chiqqanlar yana tavba qilib, shu sunnat yo‘li bizga *qo‘l keldi* (foйда berdi) dedilar.

Shoir g‘azaliyotida *qo‘lni jondin yuv* (jondan umid uzmoq), *qo‘l sun* (kirishmoq), *qo‘l tut* (qo‘llab-quvvatlamok), *qo‘l qovushtur* (odob ko‘rsatmoq, tavozelik bo‘lmoq) frazemalaridan unumli foydalanilgan (ANATIL, 4 j., 89-b.)

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли, Биринчи жилд. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б. 60.

Tilimizda cheklangan imkoniyatga egalik ma'nosida "qo'li kalta" iborasi mavjud. Bu iboraning "qo'li qisqa" varianti ham mavjud bo'lib, o'z navbatida "qo'li uzun" iborasi bilan antonimlik hosil qiladi. «Mahbub-ul qulub»da buning «ilgi kutoh» shakli uchraydi. Kalta sifati o'rnida, uning forsiycha muqobili qo'llangan: *Qisosi tig'idin o'g'ri ilgi el molidin kutoh* (7-b.).

Navoiy g'azaliyotida ham *ilik* komponentli frazemalar ko'p uchraydi. Masalan, turkona frazeologizmlardan biri "qo'ldan ixtiyorini bermoq" iborasidir. Bu turg'un birikma bugungi kunda faol iste'molda. Quyidagi uchta baytda mazkur ibora qo'llangan:

*Biravni, eyki, sevmak orzu qilding, havosinda
Iligtin ixtiyorining bermagil zinhor men yanglig¹.*

Birovni sevmoqni orzu qilsang, men kabi ko'yida ixtiyorini zinhor qo'ldan bermagin. Oshiq – ishqda bandi bo'lgan shaxs. Bandi bo'lgan kishining qo'lida esa erki bo'lmaydi. Quyidagi baytda esa elning inon-ixtiori butunlay (yaksar) qo'ldan chiqishi mazkur ibora orqali berilgan:

*El inoni ixtiyori chiqti yaksar ilgidin,
Po'yada har sari ul chobukki qaytardi jilav².*

A. Navoiy hamd g'azallarida ham mazkur iboraning qo'llangaligini ko'rish mumkin. Shoir mazkur ibora orqali insonning bu dunyoga kelib-ketishi uning ixtiyorida emasligi tufayli uni o'z holiga tashlab qo'yimasligini Yaratgandan so'rab, munojot qiladi. Buning uchun Qur'oni karimning "Anbiyo" surasidagi

"Ey Robbim, meni yolg'iz tashlab qo'yma,

Sen O'zing vorislarning eng yaxshisidan" degan muborak oyatiga murojaat qiladi.

*O'z ilgida chun hech yo'q ixtiyori,
O'ziga ani qo'ymag'aysen, xudoy³.*

Har uchala misolda "qo'l" so'zining qadimiy shakli "ilig" qo'llangan. Bu bilan, bir tomondan, davr ruhini berish nazarda tutilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, she'riy vazn "ilig" so'zining qo'llanishini talab qiladi. Shoir "qo'ldan ixtiyorini bermoq" iborasining "qo'li ixtiyori bor" shaklidagi antonimidan ham o'z maqsad-muddaosini ifodalash uchun foydalangan.

*Fig'onni zabt qilurmen, valek ul qotil
Chu jilva ayladi, ilgimdin ixtiyor borur⁴.*

¹ Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. I жилд. Бадоеъ ул-васат. –Т.: Фан, 1990.-Б.221

² O'sha asar, -B.356

³ O'sha asar, -B.5

⁴ O'sha asar, -B.110

Shunday qilib, “qo‘l” komponentli iboralarning kognitiv tahlilidan quyidagi natijalarga erishdik:

1. “Qo‘l” – umumturkiy so‘z. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da ham keltirilgan bu so‘zning umumturkiy so‘z ekanligi ta’kidlangan. Ko‘p ma’noli xarakterga ega bu so‘zning O‘TIL da o‘nta ma’nosi ko‘rsatilgan.

2. “Qo‘l” komponentli frazeologizmlar Alisher Navoiy asarlarida ham faol qo‘llanilgan va ular turli ma’nolarni ifodalaydi.

3. “Qo‘l” komponentli iboralarning ayrimlari insonning idroki bilan bog‘liq bo‘lgan ruhiy olamini, his-tuyg‘ularini ifodalasa, ba’zilari milliy dunyoqarash me’yorlariga borib tutashadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 2-жилд. И-Р. Э.И.Фозилов таҳрири остида. Т.: Фан, 1983.
2. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. I жилд. Бадоеъ ул-васат. –Т.: Фан, 1990. –Б 221.
3. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. XIV жилд. – Т.: Фан, 1998.
4. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Т.: Ўқитувчи. 1976.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли, Биринчи жилд. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.